

e-ISSN: 2536-4596

KARE- Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi

KARE- International Journal of Literature, History and Philosophy

Başlık/ Title: T. Adorno ve M. Horkheimer Felsefeleri Bağlamında Eleştirel Teorinin Felsefi Kökenleri

Yazar/ Author

Evren Erman RUTLİ

ORCID ID

0000-0002-2637-871X

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 26 Eylül 2019

Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 18 Kasım 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 25 Kasım 2019

Web Sitesi: <https://karedergi.erciyes.edu.tr/>

Makale göndermek için / Submit an Article: <http://dergipark.gov.tr/kare>

Yazar: Evren Erman RUTLİ *

T. Adorno ve M. Horkheimer Felsefeleri Bağlamında Eleştirel Teorinin Felsefi Kökenleri¹

Özet: Eleştirel Teori olarak adlandırılan felsefi gelenek 20. Yüzyılın ortalarına doğru M. Horkheimer ve T. Adorno'nun kurucusu olduğu bir düşün yönelimidir. Temel amaçları mevcut toplumsal ve kültürel yaşamın olumsuz olduğu tespitinden hareketle bu olumsuzluğun sebebini göstermek ve onu ortadan kaldıracak dinamikleri harekete geçirmektir. Bu bağlamda kendilerinden önceki felsefi geleneği bütüncül bir eleştiriye tabi tutarlar. Söz konusu eleştirilerin muhatabı olan filozoflar, ilginç bir biçimde aynı zamanda bu düşünürlerin felsefesine zemin hazırlayan kökler ya da miraslar olarak dikkat çekmektedir. İşte bu makalede bu ilginç durum tespitinden yola çıkarak Eleştirel Teorinin felsefi kökenleri ve bu kökenlerle kurdukları ilişki biçimine dair bir inceleme yapmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Adorno, Horkheimer, Eleştirel Teori, Modernizm, Post Modernizm.

A Modern Time Classic: "Working Everyday" Life

Abstract: The philosophical tradition, called Critical Theory, is a reflection of the mid-20th century, founded by M. Horkheimer and T. Adorno. The main aims are to show that the current social and cultural life is in a negative structure and to activate the dynamics that will eliminate this negativity. In this context, they subject the previous philosophical tradition to a holistic critique. Interestingly, the philosophers who are the objectors of these criticisms also draw attention as the roots or legacies that underpin the philosophy of these thinkers. In this article, it is aimed to make an examination of the philosophical origins of Critical Theory and the relationship they form with these origins.

Keywords: Adorno, Horkheimer, Critical Theory, Modernism, Post Modernism.

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü. ermanrutli@erciyes.edu.tr dâhili tel: 33696.

¹ Bu makale yazarın "T. Adorno ve M. Horkheimer'da Eleştirel Teori ve Kültür Endüstrisi Kavramı" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

Giriş

Frankfurt Okulu olarak adlandırılan ve 20. Yüzyılın başlarında ortaya çıkan felsefi gelenek, genel olarak kısmen eleştirel bir Marx okumasından yola çıkarak oluşturulmuş ve içinde çok farklı bağlam ve kapsamda düşünceleri, modern toplumsal eleştiri ekseninde bir araya toplamış bir düşünce geleneğidir. Makalemizin ana teması olan Eleştirel Teori hareketi ise bu geleneğin belli bir tarihsel anında ortaya çıkmış ve Frankfurt Okulu geleneğinin karakterini değiştirecek kadar etkili olmuş daha dar kapsamlı ve daha spesifik bir düşün yönelimi olarak adlandırılabilir.² Bu bağlamda ele alacağımız Eleştirel Teori geleneğine felsefi yönünü ve hatta kimliğini kazandıran düşünürler ise kuşkusuz M. Horkheimer ve T. Adorno'dur.

Eleştirel teori geleneği 20. Yüzyılın ikinci çeyreğinde ortaya çıkmış ve yaklaşık 50 yıl boyunca oldukça etkili olmuş bir düşün yönelimidir. Eleştirel Teori'nin etkin olduğu yıllar, özellikle Batı felsefesi açısından büyük bir kriz ve kimlik bunalımının yaşandığı yıllardır. Felsefi açıdan modern düşünce eleştirilerinin doruk noktasına ulaştığı ve bu eleştiriler temelinde yükselen postmodern dünya görüşünün ayak seslerinin yavaş ama güçlü bir biçimde kendini hissettirdiği bu dönemde Eleştirel Teori, söz konusu modern felsefe eleştirilerinin en önemli örneklerinden birini teşkil etmiş ve bu bağlamda kendilerinden sonraki döneme önemli bir ilham kaynağı olmuştur. Dolayısıyla söz konusu geleneğin yeni bir çağın – postmodern dönemin-şafağında felsefe yaptıklarını söylemek yanlış olmaz. Bununla birlikte bu filozofların içinde yaşadıkları dönem içinde hala kendilerini modern filozoflar olarak gördüklerini de ifade etmek gerekir. Başka bir deyişle Eleştirel Teori'yi kuran kuramcılar bir yandan miras aldıkları felsefi birikim ile bağlarını güçlü bir biçimde devam ettirmekte diğer yandan bu mirasa karşı takındıkları güçlü bir eleştirel tavır vasıtasıyla kendilerinden sonraki kuşaklara yeni bir düşünme biçimi için cesaret vermekte hatta zemin oluşturmaktadır. İşte bu tarihsel bağlam içerisinde kazandıkları benzersiz işlev, Eleştirel Teori'nin kökenleri ile ilgili bir çalışmayı önemli ve hatta zorunlu kılmaktadır.

Bu varsayımdan hareketle bu makalede Adorno ve Horkheimer'ın ele aldığı biçimiyle Eleştirel Teori'nin modern felsefedeki kökenlerine ilişkin bir bakış açısı geliştirilmeye ve bu çaba sonunda Eleştirel Teori üzerinden modern felsefe ile postmodern felsefe arasındaki ilişkiye dair çıkarımlara ulaşılmaya çalışılacaktır. Her ne kadar bu iki felsefe yapma biçimi arasında

² Ancak Eleştirel Teori geleneği, Frankfurt Okulu içinde o kadar belirleyici olmuştur ki, söz konusu gelenek ile Frankfurt Okulu çoğu kez yanlış bir biçimde özdeş olarak kabul edilmiştir.

derin bir kopuş ve süreksizliğin varlığı geniş olarak kabul görse de ve bu tespit birçok açıdan doğru olsa da, Eleştirel Teorinin köklerine ilişki bu çalışma bize söz konusu kopma ve süreksizliğin ilk bakışta görüldüğü kadar radikal olmadığını gösterecektir.

Eleştirel Teori'nin Kökenleri:

K. Marx ve Eleştirel Teori:

Makalenin başında Frankfurt Okulu düşünürleri için eleştirel bir Marx okumasından hareket ettikleri ifade edilmişti. Aslında bu tespit en doğru biçimde Adorno ve Horkheimer felsefesi için yapılabilir. Her iki filozof da – terimi dikkatli kullanmak şartıyla – Marksist filozoflar olarak ele alınabilirler zira ilk olarak Marx felsefesi temelinden hareket etmektedirler. Bu bağlamda, K. Marx'ın toplumsal eleştirisi, Eleştirel Teori'nin temel çıkış noktası olarak görülebilir. Bununla birlikte her iki düşünürün de Marx'a olan ilgisi tam bir mürit olmaktan çok uzak, hatta yoğun bir biçimde eleştirel bir ilişkidir.

Söz konusu ilişkiyi doğru değerlendirebilmek için Marx felsefesinden hareket eden teorik yapılara verilen ortak ad olarak Marksist felsefeye ve Eleştirel Teorinin Marksist felsefe içindeki pozisyonuna bakmakta fayda vardır: Marksist felsefe genel olarak ve kabaca Marx felsefesinden yola çıkarak 20. Yüzyılın başında etkisini iyice hissettiren toplumsal problemlere çözüm olacak bir dünya görüşü oluşturmaya çalışan düşünürlerden oluşan bir teorik oluşum olarak adlandırılabilir. Bu teorik gelenek hem karakteristik olarak hem de kronolojik olarak iki ayrı dönemde ele alınmaktadır. Buna göre Marksizmin ilk dönemi Ortodoks Marksizm'i olarak adlandırılan ve Marx ile Engels'in görüşlerini değişmez bir hakikat olarak kabul edip, tüm toplumsal problemlere çözüm olacak yarı-kutsal bir öğreti olarak benimseyen Rus düşünürlerinin oluşturduğu gelenek tarafından karakterize edilirken ikinci dönem özellikle Marx felsefesine daha mesafeli bir yakınlık besleyen ve Marx felsefesinden yola çıkıp onu güncel toplumsal problemlere uyarlayacak biçimde dönüştürerek yeni bir felsefi yönelim elde etmeyi amaçlayan Batı Avrupalı filozoflardan oluşan ve Batı Marksizm'i olarak adlandırılan felsefi gelenek tarafından temsil edilir. Eleştirel Teori kuşkusuz ikinci grup içinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda M. Horkheimer ve T. Adorno'nun Marks felsefesine eleştirel bir yakınlık Ortodoks Marksizmine ise kesin bir uzaklık hissettiklerini söylemek yanlış olmaz.

Eleştirel Teorisyenler ile Marx felsefesi arasındaki eleştirel mesafe Adorno ve Horkheimer'in her türlü bitmiş ve tamamlanmış sisteme karşı

duyduğu alerjiden kaynaklanmaktadır. Gerçekten de Eleştirel Teorinin ana karakteri özü itibarıyla tamamlanmış bir felsefi düşünüş biçimi olmamasıdır. Bu bakımdan Eleştirel Teorinin bitimsiz bir eleştiri süreci olarak değerlendirilmesi yanlış olmaz. Bu bağlamda Adorno ve Horkheimer, Marx felsefesinin kendi içine kapalı sistemini oldukça ütöpik, donuk ve cansız bulmaktadır. Bu bağlamda özne ile nesne, toplum ile birey, şey ile düşünce arasında tam bir özdeşliğin hiçbir zaman sağlanamayacağını iddia eden Eleştirel Teorisyenler Marx felsefesinin çatışmasız ve sınıfsız bir toplum ülküsünü başarısız ve gerçekçi olmayan bir proje olarak değerlendirirler. Marx felsefesini, sonundaki ütöpik ilgi temelinde okunduğunda oldukça verimsiz, durağan ve indirgemeci bir düşünce biçimi, ancak toplumsal eleştiri yöntemi olarak değerlendirildiğinde gelişmeye açık, kullanışlı ve güçlü bir araç olarak yorumlarlar. Örneğin Horkheimer Frankfurt Okulu yöneticiliğine başlarken gerçekleştirdiği konuşmada Marksizmi donuk bir sosyal bilim olarak değil, gelişime açık bir toplum felsefesi olarak yorumlar.³ Bu bağlamda Ortodoks Marksizmini de Marx felsefesindeki ilerici unsurları ortadan kaldıran ve onu salt bir ideolojiye dönüştüren bir hareket olarak kesinlikle reddeder.⁴ Eleştirel teorisyenlere göre Marx felsefesini tekrar canlı bir teori haline getirebilmenin yolu Ortodoks Marksizminin yaptığının aksine onun ekonomi temelli eserlerinin değil felsefi eserlerinin merkezinde okunması ile gerçekleşebilir. Bu nedenle Eleştirel Teorisyenler için Marx, yeni felsefi gelişmelerle birlikte ele alınması ve güncellenmesi gereken önemli bir mirastır. Elbette Marx felsefesinin dönemin şartlarına göre yeniden düzenlenmesi gerektiğine dair bu güçlü vurgu, büyük ölçüde bir önceki dönemin yani Ortodoks Marksist hareketin başarısızlığının yarattığı düş kırıklığının sonucudur. Eleştirel Teorisyenler kendi yaşadığı çağda Marx'ın ve Ortodoks Marksistlerin öngördüğünün tam aksi bir toplumsal tablo ile karşı karşıya kalmışlardır. Kendi öncülleri kapitalizmin kendi gelişiminin tarihin bir aşamasında neredeyse kendiliğinden duracağını ve sınıf çatışmasının sona ereceğini beklerken, Avrupa'nın hemen her yerinde Marksist oluşumlar ya yok olmuşlar ya da başka türlü bir despotizme dönüşmüşler, bununla birlikte kapitalizmde olağanüstü bir ivme ile ilerlemeye devam etmiştir. İşte bu düş kırıklığı Eleştirel Teorisyenleri Marksist gelenek içinde yeni bir pozisyon almaya zorlamıştır.

³ Martin Jay, Diyalektik imgelem: Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi, çev. Ünsal Oksay, (İstanbul: Ayrıntı Yay, 2005) s.48

⁴ a.g.e., s.70

Eleştirel Teorisyenlerin Marx felsefesine belli bir mesafeden yaklaşmasına yol açan başka bir unsur da Marx'ın maddi ilişkiler ile kültürel ilişkiler arasında kurduğu tek boyutlu bağlantıdır. Bu bakış açısı özellikle Marx dönemi için doğru ya da anlaşılabilir olabilir, ancak 1900'lerin ortalarında Marksist terminoloji ile alt yapı ve üst yapı arasındaki ilişkiler artık salt alt yapının belirleyiciliğinde olmaktan çıkmış karşılıklı bir ilişki halini almıştır.⁵ Başka bir deyişle Marx felsefesinde ve Ortodoks Marksizmde ortaya çıkan ve somut emeğe dayalı ekonomik ilişkilerin kültürel üst yapı karşısında daimi ve mutlak önceliğine dayanan bakış açısı Eleştirel Teorisyenler tarafından artık demode olarak değerlendirilmektedir. Elbette hala kapitalist işleyişte önemli ve daha belirleyici olan ekonomik ilişkilerdir ama altyapının bu önceliği mutlak değil tarihsel süreçte gelişen bir olgudur. Bu anlamda söz konusu ilişki bu süreç içerisinde değişkenlik gösterebilir. Üstelik yaşanan çağ bu değişimin ayak seslerinin duyulduğu bir çağdır.⁶ Yeni dönemde altyapının mutlak önceliğine yapılan vurgu Eleştirel Teorisyenlere göre toplumsal analizde çok önemli bir yer tutması gereken bireysel bilinç durumlarının incelenmesini göz ardı etmek anlamına gelecektir. Bu da bireyin toplumsal tahakkümü nasıl kavradığını, daha da önemlisi nasıl içselleştirip ona boyun eğdiğini anlamayı engelleyecek ve toplumsal tahakkümün devamına hizmet edecektir. İşte bu yüzden Adorno ve Horkheimer, maddi ilişkiler ile kültürel ilişkileri arasında indirgemeci bir tutum yerine karşılıklı bir etkileşim temelinde bir analizi tercih etmektedirler.

Eleştirel Teorisyenler'in kendi Marksist eğilimlerine karşı böyle eleştirel bir mesafe almaları onların Marx öncesi ve sonrası felsefeye de oldukça hakim olmalarından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Adorno ve Horkheimer Marx felsefesinin dönüşümü için zengin bir altyapıya sahiptir. Söz konusu bilgi birikimi içinde öne çıkan filozoflar hiç kuşkusuz 18. , 19. ve 20. Yüzyıl Alman filozoflarıdır. Bunlar arasında Kant, Nietzsche, Schopenhauer, Hegel, Dilthey, Bergson ve Husserl'in isimlerini öne çıkarmak yanlış olmasa gerektir. Özellikle I. Kant'ın kritik felsefesi Eleştirel Teoriye hem adını hem de karakterini verecek denli öne çıkmıştır:

⁵ Phil Slater, Frankfurt Okulu, çev. Ahmet Özden (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 1998) s.183

⁶ Max Horkheimer, "Günümüz Felsefesinde Rasyonalizm Tartışması Üzerine", *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* içinde, çev. Mustafa Tüzel (İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2005) s.120

Eleştirel Teori ve Kant:

Bilindiği gibi I. Kant özellikle 18. Yüzyıl sonrası Alman felsefesine damga vuran bir filozoftur. Onun söz konusu etkisi 20. Yüzyıl sonrasında bile devam etmektedir. Bu etkiyi en yoğun biçimde yansıtan doktrinlerden biri de kuşkusuz Eleştirel Teori'dir. Kant özellikle Horkheimer'ın felsefi gelişiminde oldukça önemli bir mihenk taşı işlevi taşımaktadır. Aslında Horkheimer felsefi açıdan Marx felsefesinden önce Kant felsefesi ile ilgilenmiştir. Bu bağlamda Horkheimer'ın yayınlanmış ilk çalışması Kant'ın "Yargı Gücünün Kritiği" ne yazdığı bir inceleme yazısıdır.⁷ Horkheimer'ın Kant üzerine aldığı ön formasyon onun Marx felsefesine daha özgür bakmasını sağlaması bakımından önemlidir. Zira Kant felsefesinden Horkheimer'ın aldığı en büyük etki bireyin önemini kavramaktır. Kantçı felsefenin bireyin önemine yaptığı vurgu Horkheimer'ın Ortodoks Marksizminin katı determinist bakış açısına itibar etmemesinde doğrudan etkili olmuştur. Horkheimer'ın Kant felsefesine duyduğu ilgi Eleştirel Felsefenin bireye toplum karşısında bütünüyle feda edilemeyecek bir değer olarak bakmasına yol açmış ve bu geleneğin temel karakteristiklerinden birini oluşturmuştur.

Eleştirel Teorinin Kant felsefesinden aldığı yönelimle Ortodoks Marksizminden uzaklaşmasını sağlayan bir başka etki de kuşkusuz Kant felsefesinde bilince ve bilinç içeriğine verilen hayati işlevdir. Kant'ın insan bilincine hakikatin oluşumunda verdiği etkin rol, Eleştirel Teorinin Ortodoks Marksizminin kaba ve katı materyalizminden uzak ve farklı bir materyalist anlayışı belirlemesine önyak olmuştur. Gerçekten de Eleştirel Teori materyalizmi hiçbir zaman her şeyi maddeye indirgeyen bayağı bir görüş olarak değerlendirmemiştir. Eleştirel Teorinin materyalizmi madde ile bilinç arasında karşılıklı, diyalektik ve bitimsiz bir ilişki bağlamında ortaya çıkan bir anlayıştır. Zira bu filozoflara göre insan ile doğa arasında birbirini belirleyen bir karşılıklı ilişki vardır. İnsanın doğa hakkındaki bilgisi Kant'ın da ifade ettiği üzere aslen kendi algısının bilgisidir. Üstelik doğa karşısındaki insanın tavrı, doğanın bizatihi değişmesine ve dönüşmesine yol açmaktadır. Bu noktada bilinçsel süreçleri ve insanın yaratıcı, soyut etkinliğini göz ardı eden bir materyalizm, toplumsal sorunları anlamaktan uzak bir anlayış olacaktır. İşte bu özgün materyalizm anlayışı Eleştirel Teori'nin büyük oranda Kant felsefesine ilişkin yönelimi dolayısıyla tesis edilmiştir. Kant felsefesinden aldıkları yönelimle Eleştirel Teorisyenler bireyi

⁷ Jay, a.g.e., s.73.74

totalite içinde eritmeyen, bireyin özgürlüğünü ve tarihsel rolünü göz ardı etmeyen bir diyalektik materyalist anlayışa erişmişlerdir.

Bununla birlikte Kant'ın insan bilincine verdiği rolü olumlu bir yönde değerlendiren Eleştirel Teorisyenler söz konusu bilinç içeriklerinin apriori olduğu yönündeki Kantçı düşünceye hiç itibar etmemişlerdir. Adorno ve Horkheimer'ın Kant felsefesinde karşı çıktıkları bir başka nokta da şüphesiz pratik akıl – teorik akıl ayrımıdır.⁸ Doğası gereği birbirinden ayrı ve asla ilişkili olmayan ikili bir akıl anlayışı bu filozoflara Marx felsefesinde başka bir örneğini gördüğümüz indirgemeci bir tavır olarak gözükmemektedir. Ayrıca bu ayrımla birlikte ortaya çıkan ve Kant için doğası gereği çözülemeyen olan antinomiler de Kant felsefesinin bir başarısızlığı olarak değerlendirilir. Çünkü Kant'ın bu antinomileri çözememesinden yola çıkarak bunların çözülemeyeceği sonucuna varması aslında Eleştirel Teori'nin ana eleştirel uğrağı olan özdeşlik teorilerine, bitmiş, kapalı sistemlere özgü bir yanılısamadır.⁹

Eleştirel Teori'nin Kant felsefesine ilgisi sadece teorik akıl yönünde olmamış, özellikle Kant'ın ahlak felsefesi ile de oldukça ilgilenmişlerdir. Adorno ve Horkheimer'a göre Kant'ın ahlak felsefesinin belirleyici ilkesi olan maksimi (Öyle davran ki senin eyleminin ilkesi herkesi için bir yasa olsun¹⁰) modern kapitalist toplumda bireyin, kendi çıkarı ile toplumun çıkarı arasında yaşadığı ikiliği ve bu ikiliğin yarattığı ruhsal sıkıntıyı gösteren mükemmel bir örnektir. Eleştirel teorisyenlere göre kapitalist toplumda birey kendi çıkarı ile toplumun ondan bekledikleri arasındaki derin uçurumun ruhsal bunalımını yaşamaktadır. Bu bunalım aslında bireyin gerçekleştirdiği eylemlerin ne ölçüde kendi yararına ne ölçüde toplumun çıkarına olduğuna karar verememesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İşte bu rahatsızlık Kant'ın ahlak felsefesinde ve özellikle ahlaki buyruğunda net bir biçimde kendini göstermektedir. Kant'ın ahlak felsefesinde, koşulsuz buyruğa uyan birey bu davranışını kendi yararı için mi toplumsal fayda için mi yaptığının ayırımına varamaz.¹¹ Dolayısıyla Kant'ın ahlak anlayışının tasavvur ettiği birey, kapitalist toplum içinde sıkışmış bireyin en güzel örneği olarak değerlendirilebilir.

Eleştirel Teori'nin Kant'ın ahlak felsefesine ilişkin bir başka eleştirisi de bu teorinin pratikte uygulanmasının imkansızlığıdır. Adorno ve

⁸ Max Horkheimer, "Hakikat Sorunu Üzerine", *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* iç., s. 168 - 170

⁹ Jay, a.g.e., s.75

¹⁰ I. Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi*, çev. Ionna Kuçuradi, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yay. 2002) s.17

¹¹ Max Horkheimer, "Materyalizm ve Ahlak" *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* iç. s.54.

Horkheimer'a göre Kant'ın kendi koşulsuz ahlaki buyruğunu temellendirirken verdiği örnekler, pratikte Kant'ın vaat ettiği nesnellığe, ahlakiliğe ve koşulsuzluğa sahip değildir. Bu bakımdan bu ilke tüm ahlaki eylemlerin koşulsuz ilkesi olacak bir genelliğe ve kapsayıcılığa da sahip değildir. Eleştirel Teori'ye göre Kant'ın ahlaki yetisi olan iyi isteme ile bu iyiyi istemenin sonucu olan ahlaki kurallar bütünü arasındaki koşulsuz ilişki idealist bir kuruntudan ve yanılısamadan ibarettir.¹²

Kant'ın ahlaki koşulsuz buyruğunun bir başka sıkıntılı pozisyonu da Kant felsefesinin kendi kendisiyle çelişmesidir. Daha önce ifade edildiği üzere Eleştirel Teorisyenler Kant felsefesinin bireye yaptığı vurguyu oldukça değerli bulup benimsemişlerdir. Ancak Kant'ın ahlaki koşulsuz buyruğu bireyin toplum içindeki bu belirleyici işlevini indirgemekte, bireyi topluma feda eden bir anlayışa hizmet etmektedir. Horkheimer ve Adorno'ya göre Kant ahlaki bireyi topluma kurban eden bir ahlak anlayışıdır. Zira ödev bilincinin bu kadar yoğun vurgulanması ve bir biçimde kutsallaştırılması, bireyin ödev uğruna ödevin sonunda ortaya çıkacak amaca bakmaksızın kendini feda etmesine olanak tanır. Başka bir deyişle ödev ahlakına uyan birey, kendini ne için feda ettiğini bilmeden feda eder.¹³

Eleştirel Teorisyenler insanın ahlaki eylemlerinde tek belirleyici olanın kişisel çıkar olmadığı, burada kişisel çıkarın ötesinde bir saikin zorunlu olduğu noktasında birleşmeler de bu motifin görev bilinci değil, bilinçli siyasal eylem olduğunu düşünmektedirler. Adalet içinde yaşanan dönemde hemen sağlanması gereken acil bir gerekliliktir, oysa Kant felsefesi adaletin gerçekleşmesini öte dünyaya bırakarak bu dünyadaki adaletsizliği bir biçimde katlanılabilir kılmaktadır.¹⁴

Kant'ın ahlak felsefesinin tüm bu eksiklikleri Eleştirel Teori'ye göre ilginç bir biçimde, toplumsal düzendeki eksiklikleri gün yüzüne çıkarıp, bunları çözmek adına toplumsal dinamikleri harekete geçirecek bir biçimde kullanılmaya elverişlidir. Örneğin, koşulsuz buyruğun imkansızlığı ve iyi isteme sonunda gelmesi gereken mutluluğun çoğu zaman gelmemesi, içinde yaşanan toplumun ahlaken doğru bir biçimde işlemediğine dair bir bilincin uyanması için faydalı olabilir. Kant'ın ideal ahlaki eğer gerçekten mümkünse ve o bu dünyada mümkün olmuyorsa, bu durum yanlış bir toplumsal düzen içinde yaşadığımız şeklinde yorumlanabilir ve böylece değişime yönelik bir harekete motivasyon sağlayabilir.

¹² a.g.e s.59

¹³ A.g.e. s.60

¹⁴ Max Horkheimer, "Günümüz Felsefesinde Rasyonalizm Tartışması Üzerine", *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* iç. s.121

Kant felsefesinin Eleştirel Teorisyenler üzerindeki hem olumlu hem de olumsuz anlamda ortaya çıkan bu yoğun etkisinin kendini en açık hissettirdiği nokta belki de bu geleneğin en önemli iki eserinin en hayati yerlerinde Kant felsefesinden izlerin bulunmasıdır. Hem Horkheimer'ın kaleme aldığı "*Akıl Tutulması*"nda, hem de Adorno ve Horkheimer'ın birlikte yazdıkları "*Aydınlanmanın Diyalektiği*" nde Kant önemli bir rol oynamaktadır.

"*Akıl Tutulması*" nda Horkheimer insan aklının gerçekliği ele alış biçimlerine göre iki farklı yetiye sahip olduğuna ilişkin tespiti, eserin merkezine yerleştirir. Buna göre aklın biri us(vernunft) diğer ise anlayak(verstand) olmak üzere iki farklı yetisi söz konusudur. Bunlardan anlayak özü gereği dünyayı olgular yığını olarak gören, gerçekliği verili olanla sınırlayan, dolayısıyla verili olanın arkasındaki göremeyen yeti iken us ise görünen arkasındaki diyalektik ilişkileri kavrayabilen, dolayısıyla evreni olgular yığının ötesinde bir anlam dünyası olarak da kurabilen bir yetidir. Aklın bu ikili yeti ile açıklanması açıkça Kant felsefesindeki teorik - pratik akıl ayırımından hareket eder. Elbette aralarında ciddi farklar olsa da Horkheimer bu çalışmasında Kantçı akıl anlayışının yeni bir versiyonu ile kendi felsefesine şekil verir. Bununla birlikte aklın bu iki yetisi arasındaki ilişki bağlamında Kant ve Horkheimer farklı düşünmektedirler. Kant için bu iki yeti birbirinden tamamen ayrı alanları ve sınırları olan, bu sınırların aşılması durumunda krizin ortaya çıkacağı şekilde konumlanmış pozisyonlardalar iken Horkheimer için anlayak ve us sürekli ve gerilimli bir diyalektik ilişki içinde birbirlerini belirlemektedirler. Dolayısıyla bu iki yeti aslında birbirinden üstün ya da kapsamlı değildir, var olmak için birbirlerine ihtiyaç duyan bir konumda pozisyon almışlardır. Eleştirel teorisyenler için kriz bu iki yeti arasındaki gerilimli ilişkinin bozulması ile birlikte, yani birinin diğerine indirgenmesi ile birlikte ortaya çıkar. Modern toplum bu bağlamda usun silinip anlayağa indirgenmesinin yarattığı krizle boğuşmaktadır.

Eleştirel Teori'nin alameti farikası olarak değerlendiren "*Aydınlanmanın Diyalektiği*"nde Kant bu kez karşımıza eleştirel bir uğrak olarak çıkmaktadır. Söz konusu eseri temelde ve çok kabaca Batı felsefesinin Aydınlanma olarak adlandırılan projesinin başarısızlığı üzerine yazılmış bir eleştiridir. Bu eleştirinin muhatabı olan Aydınlanma fikri ise neredeyse Kant felsefesi ile özdeşleştirilmiş Kant bu noktada Aydınlanma projesinin en mükemmel örneği olarak tercih edilmiştir. Buna bağlı olarak Adorno ve Horkheimer eleştirdikleri Aydınlanma projesini Kant'tan bir alıntı yaparak tanımlamaktadırlar: "insanın kendi kusuru olan erginliğe ulaşmamasıktan

çıkması”¹⁵. Aklın erginliğe ulaşması da Kant tarafından birbirleri ile mantıksal olarak tutarlı bilgilerden oluşan bütüncül bir bilgi sistemine sahip olması olarak değerlendirilir. İşte Eleştirel Teori’ye göre bu sistematik ve tutarlı bilgi fetişizmi Aydınlanma projesini en iyi anlatan figürdür. Zira Kant felsefesinde somutlaşan Aydınlanma, bu sisteme uymayan tüm bilgileri yok saymak ve dışlama hakkını kendinde görmektedir. Bu durum “*Akıl Tutulması*” nda araçsal akıl olarak tanımlanan anlak yetisinin hakimiyetinin en belirgin semptomu olarak eleştirilir.

Anlık ile düzen verme akılla özdeşleşince akıl bir anda içsel ve dışsal doğaya düzen verme yani yönetmenin aracı olur. Bu bakış açısı Aydınlanmanın amacının doğayı yönetme olarak belirmesi sonucunu doğurur. Adorno ve Horkheimer’a göre Kant felsefesi bu bağlamda Aydınlanmanın en tipik örneğidir. Özellikle Kant felsefesinin belirleyici unsurlarından biri olan kategoriler teorisi söz konusu Aydınlanmacı birey anlayışını mükemmel bir biçimde yansıtır. Her insanda aynı zihinsel yapılar, yani aynı kategorilerin var olduğunu iddia etmek, tüm insanların aynı düşündüğü, aynı davrandığı, kolay yönetilebilir bir toplumun ortaya çıkmasına imkan verir. En azından böyle bir toplumu olumlar. Aklın kategorilerinin algıyı öncelemesi Kant felsefesinin otoriter ve baskıcı yönünü göstermektedir.

Aydınlanmanın sistem idealine yaptığı vurgu ve bu sistem ile uyumsuz olarak gördüğü her şeyi yok sayma çabasındaki ısrarı, Adorno ve Horkheimer’a göre yine Kant felsefesi üzerinden kolaylıkla gösterilebilir bir durumdur. Zira Kant kategorilere düşmeyen şeyleri doğrudan bilgi alanının dışına atmaktadır. Kategorileri de apriori varlıklar olarak belirlediği için insan doğasının ve hakikatin tek biçimli bir sistemini donuklaştırmakta ve bu sistemin otoritesini meşru kılmaktadır. Bu noktada Eleştirel Teorisyenler’e göre Kant olguların insan zihnine doğrudan ve olduğu gibi verilmediği konusunda haklıdır. Başka bir deyişle Eleştirel Teorisyenler de bilgi söz konusu olduğunda insan zihninin olguyu birtakım dolayımlarla kavradığını düşünmektedirler. Ancak bu dolayım Kant’ın sandığı gibi apriori yapılar aracılığıyla değil, toplumsal otorite ve tahakküm ajanları aracılığıyla gerçekleşmektedir. Kant bunu göz ardı ettiği için kendi sistemini bu toplumsal tahakküm ajanlarını onaylayan bir pozisyon içine sokmaktadır.

Eleştirel Teorisyenler Kant’ın aklın her insanda eşit biçimde var olduğuna ilişkin iddiasını da Aydınlanmacı projeye özgü bir yanılsama

¹⁵ Immanuel Kant, “Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt (1974)”, *Seçilmiş Yazılar*, çev. Nejat Bozkurt, (İstanbul, Remzi Kitapevi Yayınları, 1984) s. 213

olarak değerlendirirler. Zira bu varsayım Kant ve Aydınlanmacı düşünürler için çözülmesi gereken bir problem ortaya çıkarır: Eğer akıl herkeste eşitse nasıl olur da insanlar arasında çelişkiler ve yanlış anlaşılmalarda olmaktadır. Elbette bu noktada akla gelen ilk çözüm Kartezyen yöntemin çözümüdür, yani insanların doğru yöntemi bulamadıkları için çelişkiye ve yanlışlığa düştükleri yönündeki açıklamadır. Ancak söz konusu açıklama bilginin yöntemini kategoriler ve zaman mekan formları ile sabitleyip apriori olarak yorumlayan Kant için uygulanabilir değildir. Bu yüzden Kant çözümü akla iki farklı anlam yüklemekte bulur. Buna göre bir anlamıyla akıl birey üstü bir güç olarak, evrensel yasalar koyabilen bir yetidir. Söz konusu güç tüm insanlığa koyduğu yasalarla evreni yöneten ve düzenleyen bir otoriteye işaret eder ve alanı pratik akıldır. Diğer anlamı ile ise akıl kendini koruma yetisi, genel çıkar ya da yasa uğruna kendi çıkarından vazgeçme tercihinin rasyonalize edilmesi olarak karşımıza çıkar. Burada akıl amaçlar krallığında sadece yasaya uymakla yükümlü olmaktadır. Kant'a göre çelişki bu iki yetinin birbirine karıştırılması olarak açıklanabilir. Eleştirel Teorisyenlere göre işte çelişkinin bu biçimde açıklanışı Kant felsefesinin Aydınlanmacı despotizminin bir başka açık örneğidir. Zira Kant fenomenleri kendi sistemine uydurmaya çalışmaktadır. İki seçenektir ya da iki varlık düzeyinden birine uygun olmak zorunda bırakılmaktadır. İkisine de uygun olmayan bir nesne, olgu ya da durum Kant felsefesi açısından tahayyül edilemez. Bu durum Aydınlanma projesine özgü bir despotizmdir ve bu despotizm 20. Yüzyılın ortalarında Batı Avrupa'nın içine düştüğü toplumsal karmaşa ve tahakküm sisteminin altında yatan temel nedendir.

Aslına bakılırsa hem Kant felsefesi hem de Marx felsefesi ile gerilimli ilişkilerinde Adorno ve Horkheimer'ı besleyen en önemli kaynak belki de Hegel felsefesidir.¹⁶ Gerçekten de filozofların Hegel ile olan ilişkileri bir yandan Kant ve Marx ile olduğu gibi olumlu ve olumsuz etkilerle belirlenmiş gerilimli bir ilişkidir, diğer yandan öteki eleştirel uğraklara karşı alınan pozisyonu belirleyecek kadar önemli bir işleve sahiptir. Eleştirel Teorisyenlerin Hegel'den aldıkları etki o denli yoğundur ki Eleştirel Teori çoğu kez Hegelcileştirilmiş bir Marksizim olarak değerlendirilip eleştirilmiştir.¹⁷

¹⁶ David Held, "Horkheimer'ın Eleştirel Kuram Çözümlemesi" *Frankfurt Okulu içinde*, ed. H. Emre Bağçe, çev. Emre Bağçe, Kahraman Bozkurt, (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2006) s.190.

¹⁷ Martin Jay, *Diyalektik İnceleme*, s.76

Eleştirel Teori ve Hegel:

Adorno ve Horkheimer'ın Eleştirel Teorisi'nin kapanmış ve bitmiş felsefi sistemlere karşı olumsuz bir bakış açısına sahip oldukları ve hatta kendi teorilerini bu olumsuz bakış açısından yola çıkararak oluşturdukları daha önce ifade edilmişti. Söz konusu kapalı sistemler içinde belki de en büyüğü ve en belirleyicisinin Hegel olduğu düşünülürken Eleştirel Teorisyenlerin Hegel felsefesi ile oldukça yoğun bir çatışma içinde olması herhalde tuhaf karşılanmamalıdır.

Gerçekten de, Adorno'nun Negatif Diyalektik olarak, Horkheimer'ın da Açık Uçlu Diyalektik¹⁸ olarak adlandırdığı ve Eleştirel Teorinin temel karakteristiğini oluşturan felsefi yönelim her şeyden önce ve bütün olarak bir Hegel'ci diyalektik ve sistem eleştirisinden hareket etmektedir. Hegel'in felsefesine karakterini veren mutlak hakikat ve tarih düşüncesi Eleştirel Teorisyenlerin her açıdan uzak durdukları bir düşünce biçimidir. Horkheimer ve Adorno'ya göre her şeyi kapsayan bir mutlak tinin belirleyiciliğine ilişkin Hegel'ci düşünce örtük olarak toplumsal tahakkümü, statükoyu, mevcut toplumsal düzeni mutlaklaştırmakta ya da meşrulaştırmaktadır. Hegel'in bakış açısı ile tarih mutlak tinin kendini açmasının sahnesi olduğu için ve her şey öyle olmak zorunda olduğundan o şekilde olduğu için, insanın mevcut toplumsal tahakküm karşısında bir reaksiyon gösterme imkanı Hegel felsefesi tarafından yasaklanmaktadır.

Hegel'de mutlak tinin önceliği ve belirleyiciliği Eleştirel Teori'ye göre insanı ortadan kaldıran, insan bilincinin mutlak tinin mutlaklığında eriten bir düşünce biçimidir. Bu belirleyicilik hakiki bilgi, varlık ve ahlakın nihai standardı olarak söz konusu mutlak tini belirlemektedir. Bu idealist sistem Eleştirel Teori'nin düşünürlerine göre tahakkümden başka bir şey üretmez. Bu nedenle bu haliyle yadsınmalı ve yeniden biçimlendirilmelidir.

Ayrıca Hegel'in metafiziksel tarih anlayışı da Eleştirel Teorisyenlere göre mevcut toplumsal tahakkümü meşru kılacak birtakım sonuçlar içerdiğinden dolayı sadece yanlış değil aynı zamanda tehlikelidir. Bilindiği gibi Hegel, tarihi dünyada kendini açan ve bu açış sürecinde evredeki her şeyin kaderini geri döndürülemez bir biçimde belirleyen tinin kendini açma süreci olarak değerlendirir. Oysa Eleştirel Teorisyenlere göre hem dünyada kendini açan mutlak bir tinin varlığına duyulan inanç hem de insanın ve tüm evrenin bu tinin belirleyiciliği karşısında tamamen edilgen olduğuna dair anlayış metafiziksel ve asılsız varsayımlardan başka bir şey değildir.

¹⁸ Horkheimer'dan aktaran: Orhan Koçak, "Horkheimer ve Frankfurt Okulu" M. Horkheimer, Akıl Tutulması iç., çev. Orhan Koçak, (İstanbul, Metis Yayınları, 1998) s.36

Üstelik Hegel bu metafizik varsayımlardan yola çıkarak tarihin bu mutlak tinin kendini açma sürecinin sona ermesi ile bittiği sonucunu çıkararak insani ve toplumsal değişim olanaklarının tümünü ortadan kaldırmaktadır. Bu sona ermişlik özne ile nesne arasında bitimsiz bir gerilimli diyalektik ilişki olduğunu iddia eden Eleştirel Teorisyenlere göre gerçekliğe ilişkin bir yanlış bilinçten ibarettir.¹⁹

Tarihte, Hegel'in bizi inandırmaya çalıştığı gibi sürekli bir ilerleme fikrini kabul etmek, beraberinde konformizmi getirecek, verili toplumsal düzenin mutlaklaştırılması sonucunu doğuracaktır. Eleştirel Teorisyenlerin Hegel eleştirilerinden çıkardıkları sonuç tarihin mutlak bir tinin değil somut insan eylemlerinin bir ürünü olduğudur. İnsanın bu özgürlüğünü ve sorumluluğunu görmezden gelmek, onu birtakım metafiziksel yanılsamaların esiri haline getirmektir. Tarih insan eylemlerinin ürünü olduğu için Eleştirel Teorisyenlere göre mutlak bir tarihten bahsetmek de mümkün değildir. Eleştirel Teorisyenlerin Hegel eleştirisinden çıkardıkları kendi tarih anlayışlarına göre tarih somut insan davranışları ile şekillenen bu nedenle de her toplumsal üretimle yeniden şekillenen bitimsiz bir yapıdır.

Eleştirel Teorinin Hegel felsefesi ile olan ilişkisi bağlamında T. Adorno'nun Hegel diyalektiği üzerine gerçekleştirdiği eleştiriye özel bir yer vermek elzemdir. Zira Adorno felsefesinin merkezi olan negatif diyalektik düşüncesi temelde ve özel olarak Hegel mantığına verilen bir cevap olarak değerlendirilebilir. Eleştirel Teorinin, her türlü tamamlanmış bitmiş sistemlere olumsuz bir bakış açısına sahip olduğu daha önce birkaç kez ifade edilmişti. Aslında bu kapalı sistemlere karşı alerjileri Eleştirel Teorisyenlerin özdeşlik mantığına ilişkin olumsuz değerlendirmelerinden kaynaklanmaktadır. Özdeşlik mantığı Hegel'de doruk noktasına ulaşan ama bütün Batı felsefesinin karakterine ait olan bir düşünme biçimidir. Buna göre özdeşlik mantığı temele kendi kendisi ile özdeş bir varlık tahayyülü koyarak bu varlığın belirlediği bir sistem kuran bir mantıktır. Eleştirel Teoriye göre böylesi bir özdeşlik sistem içindeki her unsuru kendi kendisiyle özdeş olan varlığa kıyasla değerlendirir. Hegel'de bu varlık elbette kendi kendisiyle özdeş olan gerçek varlık Geist'tir. Özellikle Adorno Hegel'in bu özdeşlik mantığını bir yanıla sarsan ancak diğer yandan belki de çok daha sağlam bir biçimde kuran bir filozof olduğunu iddia eder.²⁰ Hegel'in diyalektiğe verdiği önem ve insanın ve toplumun diyalektik bir süreç içerisinde ilerlediğini iddia etmesi özdeşlik mantığının kapalılığına bir tepki olarak

¹⁹ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem*, s.76 – 78

²⁰ Adorno, *Negative Dialectics*, s.106

değerlendirilebilir ancak Hegel bu diyalektik süreci olumsuzlamanın olumsuzlaması yöntemiyle yeni bir özdeşlikle sonlandırmakta ve böylece sarstığı sistemi yeniden ve daha güçlü bir biçimde kurmaktadır. Adorno'ya göre Hegel olumsuzlamanın olumsuzlanması ilkesini matematikten ve özellikle matematiksel "eksinin eksi ile çarpımının artı olur" önermesinden aldığını iddia eder.²¹ Buradan yola çıkan Hegel, olumsuz olanın olumsuzlanmasının olumlu bir önermeye varacağı sonucunu çıkarmaktadır. Ancak her olumlu önerme aslında örtük olarak bir özdeşlik ifadesi olarak değerlendirilmesi gerektiği için Hegel önce çürüttüğü özdeşlik ilkesini yeniden kurmuş olmaktadır. Adorno'ya göre Hegel'in diyalektik süreci olumlu bir özdeşlikte sonlandırması, aynı zamanda eleştirinin başka bir deyişle düşüncenin durması anlamına gelmektedir. Gerçekten de Hegelci diyalektik, sentez aşamasında kendi kendini iptal eder. Sentez aşamasının yeni bir antitez üretmediği bir sistem ilerlemeyi durdurmuş demektir. Bu süreç düşüncede gerçekleştiğinde ise diyalektiğin bitimi, düşüncenin ve eleştirinin bitimi anlamına gelmektedir. İşte bu yüzden Eleştirel Teorisyenler Hegel'i mevcut toplumsal düzeni olumlayan ve her türlü eleştiriyi ve başka türlü düşünme olasılıklarını ortadan kaldıran konformist bir düşünme biçimi olarak değerlendirirler.

Adorno bu bağlamda Hegel eleştirisinden yola çıkarak kendi özgün diyalektik anlayışını üretir. Söz konusu diyalektik "Negatif Diyalektik" olarak adlandırılır. Negatif Diyalektik bitimsiz bir tez – antitez ilişkisini imler. Negatif Diyalektiğin temel hareket noktası her türlü özdeşlik fikrinin reddidir. Bu bağlamda Eleştirel Teori özne ile nesne arasında, toplum ile birey arasında, şey ile düşünce arasında var olan gerilimli, diyalektik ve bitimsiz ilişkiyi kavrayabilecek bir düşünme yöntemi olarak düşünülebilir. Negatif diyalektiğin bir durma noktası, ideal bir varış noktası yoktur. Diyalektiğin durmaması demek, düşüncenin; dolayısıyla eleştirinin durmaması demektir. Bu bağlamda Negatif Diyalektiğe göre düşünce ya da diyalektik süreçte herhangi bir son ya da varış noktası Hegel ve Marx gibi düşünürler için nihai amaç iken Adorno için atılığa neden olan bir başarısızlıktır. Bir diyalektik sürecin bitmesi, o diyalektiğin özne ile nesne arasındaki ilişkiyi kavrayamaması dolayısıyla gerçeklikten uzaklaşması anlamına gelecektir. Hegel felsefesi bu bakımdan gerçeklikten uzaklaşmış ve salt bir özdeşlik teorisi haline gelmiştir.²²

²¹ Theodor W. Adorno, *Negative Dialectics*, Çev.. E.B. Eshton, (London and New York, Routledge Pub. 1973) s.158

²² William van Reijen, *Adorno: Bir Giriş*, çev. Mustafa Cemal, (İstanbul, Belge Yayınları, 1999) s. 95 – 109

Eleştirel Teorinin Hegel üzerine gerçekleştirdikleri eleştiriler oldukça önemli ve çarpıcıdır. Ancak diğer taraftan Hegel'in idealizmi ve bilincin yaratıcı kapasitesine yaptığı vurgu Eleştirel Teorisyenlerin Marx felsefesi ile aralarına mesafe koymalarını da sağlamıştır. Hegel'in diyalektiği üzerine yaptıkları eleştirilerin Marx'a da uygulanabilir olduğunun bilincinden hareketle birçok açıdan Marx'ın diyalektiğini de Hegel'inki gibi özdeşlik mantığı üreten ve bu mantık tarafından yönlendirilen bir düşünce biçimi olarak reddederler.

Eleştirel Teorinin yukarıda ana hatları ile verdiğimiz tüm eleştirilerin en önemli ortak noktalarından biri insan yaşamının özellikle de bireysel yaşamının, metafiziksel, soyut kavram ya da şeyleştirme tarafından örtülmesi, imkanının ortadan kaldırılması ya da alanının oldukça daraltılmasına verilen tepki etrafında şekillenmesidir. Gerçekten de hem Horkheimer hem de Adorno, Kant, Hegel ve Marx gibi filozofların öncelikle insan yaşamına ve bireyin toplum, kavram ya da tin karşısındaki özgürlüğüne engel olacak görüşler ortaya atmalarından rahatsızlık duymuşlardır. Bu bakımdan Eleştirel Teorisyenler, 19. Yüzyıl sonları ve 20. Yüzyıl başlarında ortaya çıkan ve genel olarak yaşam filozofları olarak adlandırılan Nietzsche, Dilthey ve Bergson ile de yakın biri ilişki içinde olmuşlardır.

Eleştirel Teori ve Yaşam Felsefesi

Eleştirel teorisyenler yaşam filozoflarının özellikle bireye ve insanın yaşamına yaptıkları vurguyu oldukça önemsemekte ve doğru bulmaktadırlar. Bu filozofların bireye yaptıkları vurgu Eleştirel Teorisyenlere göre kapitalist toplumun vaatleri ile bireye sunduğu gerçeklik arasındaki uçurumu göstermek açısından oldukça kullanışlı bir enstrümandır. Bu bağlamda söz konusu düşünürlerin giderek artan ve biçimselleşen rasyonalizme verdikleri tepki de Adorno ve Horkheimer tarafından olumlu bir biçimde karşılanır. Zira aklın güvenilmezliğine yapılan bu vurgu, kendini aklın ve özellikle de bilimsel aklın önderliğinde yücelten modern kapitalist topluma haklı bir güvensizliği beraberinde getirecek ve böylece mevcut olumsuz toplumsal yaşamı değiştirmek için gerekli dinamiklerin hareketine katkı sağlayacaktır.

Eleştirel Teori filozofları yaşam filozoflarından aldığı etkiyle rasyonalist aklın tek boyutlu yapısına yaptıkları eleştiriye kendi felsefelerinin önemli bir teması haline getirirler. Özellikle Horkheimer'a göre rasyonel akıl, estetik, dini ve ahlaki değerlerle yüklü yaşamın bu yönünü bozmakta ve dünyayı

tek bir boyuta indirgeyip kavramak istemektedir. Bu nedenle özellikle tinsel alanın tüm gerçekliğine yabancı kalmaktadır. Rasyonel akıl ne estetik olanı ne de ahlaki olanı kavramaya muktedirdir.

Buraya kadar yaşam filozoflarının görüşlerini paylaşan Eleştirel Teori filozofları, rasyonel akıl eleştirisinin tümünden bir akıl eleştirisi haline getirilmemesi noktasında yaşam filozoflarından ayrılırlar. Eleştirel Teorisyenlere göre, yaşam filozoflarının hatası rasyonel akıl eleştirisini aklın tümünü yani onun doğasını eleştirmeye varacak kadar genişletmeleridir. Bu bakış açısı rasyonel aklın, insan aklının tümünü kapsadığına dair tek biçimci rasyonalist anlayışın tekrar edilmesi anlamına gelir. Dolayısıyla bir yandan rasyonalizm eleştirisi yapan yaşam filozofları diğer yandan rasyonalist düşünme biçimini aklın tek yetisi ve hakiki doğası olarak gören rasyonalist filozofların argümanlarından hareket etmektedirler. Oysa Eleştirel Teori filozoflarına göre akıl salt rasyonel düşünme biçimi ile özdeş değil, çok daha zengin içeriği olan bir enstrümandır. Bu noktada kavramsal analiz rasyonalist filozofların yaptığı gibi mutlaklaştırılmamalı, toplumsal ve somut bağlarından koparılmamalıdır. Böylece rasyonalist aklın kavramsal analizle elde ettiği sonuçlar, boş, içeriksiz, gerçeklikten kopuk ve geçersiz ifadeler olmanın ötesinde toplumsal dönüşüme katkı sağlayacak veriler olarak kullanılabilir. Kısacası Eleştirel Teorisyenlere göre yaşam filozoflarının bireye yaptığı vurgu ve rasyonel aklın insan yaşamını anlamak için yetersiz bir yeti olduğuna dair eleştirileri doğru ve kullanışlı görüşlerdir. Ancak söz konusu rasyonalist akıl eleştirilerini aklın tümünü yok saymaya kadar vardırıran yaşam filozofları bu noktada aşırıya kaçmakta ve rasyonalist felsefenin tuzağına düşmektedirler.

Yaşam filozoflarının Adorno ve Horkheimer tarafından kıymetli bulunan bir başka eleştirileri de modern dönemde giderek birbirinden kopan bilim alanlarının tek tek elde ettiği verilerin toplamının insan yaşamı için anlamlı bir bütün oluşturmaktan uzak olduğu yönündeki tespitleridir. Ancak yine de bu tespit, söz konusu verilerin tümünden kullanışsız olduğu anlamına da gelmemelidir. Horkheimer'a göre: "tekel bilimlerdeki araştırmalarda incelenen, soyut kavram unsurları ve onların sabit ilişkileri, canlı süreçlerin kuramsal olarak yeniden inşasında el altında bulunan malzemeyi oluşturur."²³ O halde yaşam filozofları burada da kavramsal analize ilişkin kısmen haklı eleştirilerinde ölçüyü kaçırmış ve maksatlarını aşmışlardır.²⁴

²³ Max Horkheimer, "Günümüz Felsefesinde Rasyonalizm Tartışması Üzerine", *Geleneksel ve Eleştirel Kuram* iç. s.95

²⁴ A.g.m. s.97

Eleştirel Teorinin kurucu filozofları olan Adorno ve Horkheimer için yukarıda ana hatları ile ilişkilerini göstermeye çalıştığımız yaşam filozofları arasında şüphesiz Nietzsche'nin oldukça ayrı bir yeri ve önemi vardır. Özellikle Nietzsche'nin katı ve uzlaşmaz bir eleştirel tavrı benimsemiş olması, Eleştirel Teori için önemli bir miras olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte Adorno ve Horkheimer Nietzsche'nin Batı felsefesi ve kültürünün acıdan haz alan, kendi kendini ortadan kaldıran yapısına yaptığı vurgudan da derin bir biçimde etkilenmişlerdir. Bu bağlamda tüm Batı kültürünün ahlaken, siyaseten ve genel olarak insan yaşamına dair tüm değerler açısından aslında kendi kendini yiyip bitiren, köhnemiş ve yoksul bir yapı olduğuna ilişkin tespitleri ile Nietzsche'nin Eleştirel Teorinin belki de en önemli düşünsel miraslarından biri olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir.

Bununla birlikte Eleştirel Teori'nin Nietzsche'de yanlış bulup eleştirdikleri noktalar da yok değildir. Örneğin, Nietzsche felsefesinin doruk noktası olan üst insan anlayışı Adorno ve Horkheimer için asla kabul edilemeyecek bir bakış açıdır. Eleştirel Teorisyenlere göre üst insan düşüncesi Nietzsche'nin bireysel yaşamındaki izole durumunun sıkıntılarını gösteren bir semptom olarak değerlendirilmelidir.

Hem Adorno hem de Horkheimer'ın felsefi yöneliminde derin etkiler bırakan filozofların sayısı elbette ki arttırılabilir. Zira her iki düşünür de bu konuda oldukça zengin bir altyapıya sahiptirler ve kendilerinden önceki döneme ilişkin oldukça geniş bir bilgi birikimini müthiş bir yaratıcılıkla kullanmışlardır. Bu bağlamda özellikle Kierkegaard, Husserl, Benjamin gibi filozofların da Eleştirel Teorinin köklerinde önemli yer tuttuğunu hatırlatmakta fayda vardır. Ancak hem yukarıda verilen filozoflar, ilişkiler ve örnekler makalemizin amacını gerçekleştirmek için yeterli olduğundan hem de Eleştirel Teorinin tüm felsefi, kültürel, siyasi ve toplumsal kökenlerini (örneğin Yahudi, Alman ve sanatçı kimlikleri vs...) tüm hatlarıyla detaylı bir biçimde ele almanın bu makalenin kapsamını oldukça aşacağından, Eleştirel Teorinin felsefi kökenlerine ilişkin değerlendirmeyi burada noktalamak doğru olacaktır.

Sonuç Yerine:

Makalemizin başında Eleştirel Teori'nin modern felsefe ile postmodern dünya görüşü arasında bir geçiş ya da köprü işlevi gördüğünü ve bu işlevin v bu iki dönem arasındaki geçişliliği, sürekliliği ya da süreksizliği anlamak açısından anahtar niteliğinde olduğunu ifade etmiştik. Şimdi bu bağlamda Eleştirel Teorinin felsefi kökenleri ile kurdukları ilişki düşünüldüğünde göze çarpan ilk nokta kendi miraslarını eleştirel bir tavır alma ile kabul ettikleridir. Bu elbette felsefi bir tavrın tipik özelliğidir ancak burada Eleştirel Teorisyenlerin söz konusu eleştirel tavrı, modern felsefeye özgü tipik bir eleştiriye kıyasla oldukça radikal ve yeni bir pozisyon almıştır. Bu pozisyon alma kendilerinden birkaç on yıl sonra ortaya çıkacak olan ve adlarına postmodern düşünürler denen filozoflara önemli ve yeni bir felsefe yapma yöntemi olarak miras kalmıştır. Bu bağlamda Eleştirel Teorinin kendi kökleri ile kurduğu özgün ilişki kendinden sonra ortaya çıkan Derrida, Levinas, Foucault gibi filozofların felsefe yapma biçimleri olarak karşımıza çıkmıştır. Bu bağlamda Eleştirel Teorinin modern felsefe ile postmodern felsefe arasında eleştirel bir bağlantı kurulmasına önyak olduğu ifade edilebilir.

Eleştirel Teorinin felsefi kökenleri ile kurduğu bu eleştirel tavrın ikinci önemli işlevi de Batı metafiziği eleştirisi geleneğinin devamına sunduğu katkıda temellenir. Bilindiği gibi özellikle Nietzsche'den beri Batı felsefesi tarihinin bütününe bir başarısızlık tarihi olarak okumak çokça yapılan bir değerlendirmedir. Hatta bu değerlendirme biçimi modern sonrası dönem için hâkim felsefe yapma biçimine dönüşmüştür. Nietzsche'de oldukça dar bir kapsam içinde ve belli muhataplara karşı gerçekleştirilen bu eleştiri, Eleştirel Teori ile birlikte bütüncül ve tamamen radikal bir kültür eleştirisine dönüşmüş ve bu kültürel eleştiri postmodern felsefeye bu vasıta ile geçmiştir. Başka bir deyişle Nietzsche ile başlayan Batı metafiziği eleştirisi, Eleştirel Teorinin bu eleştirel tavrı radikalleştirip, kapsamını ve içeriğini genişletip zenginleştirmesi ile postmodern felsefeye aktarılmıştır. O halde bu eleştirel gelenek bağlamında Eleştirel teorinin kendi kökleri ile kurduğu eleştirel ilişki modern felsefe ile postmodern felsefe arasındaki sürekliliği sağlayan önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır

Eleştirel Teorinin felsefi kökenleri ile ilişkisinin analizinin bir başka kazanımı da, Eleştirel Teorinin postmodern felsefenin modern felsefeye bakışını belirleyen önemli unsurlardan biri olduğunu göstermesidir. Bu bağlamda Eleştirel Teori Hegel, Kant, Marx gibi postmodern felsefenin temel eleştirel uğrakları olan filozofları, eleştiriye açık unsurları açısından gözler

önüne sermiş ve postmodern felsefenin amacı olan radikal eleştiriye uygun bir zemin hazırlamıştır. Gerçekten de söz konusu filozofların bir yandan Batı metafiziğini yıkacak unsurlar içermesi diğer yandan Batı metafiziğini yeniden ve daha sağlam bir biçimde kuracak teoriler ortaya koyması, tüm postmodern felsefe içinde kabul görmüş ve oldukça yoğun biçimde incelenmiş bir temadır.

Bütün bunların ışığında Eleştirel Teorinin felsefi kökenlerine ışık tutmayı deneyen bu çalışmadan çıkan sonuca göre, Eleştirel Teorinin felsefi mirası ile özgün ilişkisinin bir yandan modern felsefe ile postmodern felsefe arasında belli bir sürekliliği sağladığı, diğer yandan postmodern felsefeye bütüncül bir Batı felsefesi eleştirisi için malzeme, teknik, şablon ve motivasyon sağladığı, bu yönüyle de felsefe tarihinde özgün ve eşsiz bir yere sahip olduğu değerlendirilmesinde bulunmak yanlış olmasa gerektir.

KAYNAKÇA

- Adorno Theodor W. Negative Dialectics, çev. E.B.Ashton, (London: Routledge Press, 2004)
- Held David, "Horkheimer' in Eleştirel Kuram Çözümlemesi" çev. Emre Bağçe, Kahraman Bozkurt içinde Frankfurt Okulu, edt. H. Emre Bağçe, , (Ankara: Doğu Batı Yayınları,2006) ss.180-219
- Horkheimer Max, "Günümüz Felsefesinde Rasyonalizm Tartışması Üzerine", çev. Mustafa Tüzel, içinde Geleneksel ve Eleştirel Kuram, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002). ss.87-138
- Horkheimer Max, Akıl Tutulması, çev. Orhan Koçak, (İstanbul: Metis Yayınları, 1998)
- Horkheimer Max, "Materyalizm ve Ahlak" çev. Mustafa Tüzel, içinde Geleneksel ve Eleştirel Kuram, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002). ss. 50-85
- Horkheimer Max, "Hakikat Sorunu Üzerine", çev. Mustafa Tüzel, içinde Geleneksel ve Eleştirel Kuram, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002). ss.169-209
- Jay, Martin, Diyalektik imgelem: Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi, çev. Ünsal Oksay, (İstanbul: Ayrıntı Yay, 2005)
- Kant Immanuel, "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt (1974)", , çev. Nejat Bozkurt içinde Seçilmiş Yazılar, (İstanbul, Remzi Kitapevi Yayınları, 1984)
- Kant, Immanuel, Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, çev. İonna Kuçuradi, (Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yay. 2002)
- Slater, Phil Frankfurt Okulu, çev.Ahmet Özden (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 1998)
- Van Reijen Williem, Adorno: Bir Giriş, çev. Mustafa Cemal, (İstanbul, Belge Yayınları, 1999)